

Åbent hav – åben handel

Opblomstringen af handelen på Middelhavet under fatimiderne i Egypten 969-1171

Indholdsfortegnelse

Indledning og problemformulering	1
Afgrænsning	2
Kilder og litteratur	2
Den historiske baggrund	3
Fatimidernes organisatoriske råderum	5
Befolkningsgrupper	6
Handel og kontakter	8
Åbent hav - åben handel	9
Handelsaftaler - <i>commenda</i>	10
Konklusion	12
Bibliografi	13

Indledning og problemformulering

I en tid, hvor religiøse konflikter er en stor del af dagligdagen, har jeg fundet det spændende at gå i dybden med et område, hvor flere trosretninger har været samlet, uden at det tilsyneladende har givet anledning til de store sammenstød, og hvor et samspil faktisk har muliggjort en positiv udvikling.

Mellemøstens historie har altid fascineret mig, og mit fokus er derfor naturligt rettet mod denne del af verden – nærmere betegnet Middelhavsområdet. Flere steder er jeg stødt på en særlig periode omkring 1000 e.Kr., hvor Egypten oplevede en opblomstring i forbindelse med at shia-muslimske fatimider ankom fra Tunesien og satte sig på magten i Cairo. Der opstod efter sigende en livlig handel, hvor købmænd fra nær og fjern købte og solgte varer, som blev transporteret bl.a. fra Det Røde Hav til Middelhavet via Egypten og Nilen.

Hvad var de forskellige forudsætninger (f.eks. religiøse, geografiske, sociale og økonomiske) for opblomstring af handelen i Middelhavsområdet på denne tid? Hvilke befolkningsgrupper og etniciteter forestod handelen og hvem profiterede heraf? Hvordan forklarer de enkelte forfattere den opblomstring, der fandt sted, og hvorfor var den konstruktiv, som handelsaftalerne havde, så god?

Afgrænsning

Jeg har afgrænset opgaven tidsmæssigt, så jeg ser på tiden op til samt selve perioden, hvor fatimiderne var ved magten i Egypten (969 - 1171). Jeg har valgt at fokusere på Egypten frem for Sydeuropa, fordi det var i forbindelse med fatimidernes tilsynekomst i Egypten, at handelen blomstrede, og det tiltrak så f.eks. europæiske købmænd. Af andre interessante emner, jeg er stødt på i forbindelse med min opgaveskrivning – men valgt ikke at gå dybere ned i – har bl.a. været militæret, finansvæsenet (herunder mønter) og dagliglivet. Jeg har valgt at koncentrere mig om det organisatoriske og handelen.

Kilder og litteratur

Som med så meget andet Middelalderforskning, er der stor mangel på primære kilder. Meget af det islamiske baserer sig indtil ca. 1000 på mundtligt overleverede skikke og sædvaner, som er blevet nedskrevet omkring dette tidspunkt.

I 1890 fandt man ved restaurering af en synagoge i al-Fustāṭ – det gamle Cairo – omkring 10.000 hebraiske dokumenter primært fra perioden 1000 til 1200. En stor del af disse dokumenter er formelle og uformelle breve mellem jødiske købmænd. Alene en enkelt købmand, Nahray ben Nissīm, har skrevet eller modtaget over 400 dokumenter i sin 50-årige karriere. (Udovitch 1988).

Ovennævnte dokumenter har været essentielle i forskningen af livet omkring Middelhavet i Middelalderen – og har været udgangspunkt og reference-ramme for mange historikere. De bliver kaldt Geniza-dokumenterne, fordi gemmested/begravelsessted på hebraisk hedder *genīza*.

Det største engelsksprogede værk om dokumenterne er S. D. Goiteins 6 bindsværk, som hedder *A Mediterranean Society*. Forfatteren analyserer dokumenterne og binder dem sammen på tværs i temaer som f.eks. *family, daily life og the community*. Det bind, jeg har anvendt mest, er det første i serien med titlen *economic foundations* (fra 1967), hvilket også er den bog, de forskere og historikere, jeg har læst, så godt som alle har refereret til.

Et problem med Geniza-dokumenterne er dog, at det næsten er umuligt at skabe en kronologisk økonomisk historie, og de økonomiske forandringer kan kun sjældent bestemmes ud fra Geniza-teksterne alene. Derudover repræsenterer dokumenterne kun et enkelt lille jødisk samfund rent handelsmæssigt inden for den islamiske verden, men også inden for den jødiske, som bl.a. S. D. Goitein også bemærker ved sin gennemgang af kilderne. Der er ikke udgivet en decideret oversat kildesamling over Geniza-dokumenterne, men de

forfattere, der har anvendt dokumenterne har fået dem oversat til det sprog, de nu har skrevet i (bl.a. engelsk og fransk). Tilgangen til disse dokumenter og ønsket om at kunne udvælge nogle selv, har været besværliggjort af dette, og jeg har været nødt til at kigge på nogle dokumenter, som andre har udvalgt på grundlag af det, de nu har beskæftiget sig med.

I forbindelse med handelsfolkens indbyrdes kommunikation har jeg benyttet brevvekslinger mellem 2 jødiske købmænd i henholdsvis al-Fustāt og Alexandria, som er analyseret i en artikel om kommunikationen mellem de to byer (Udovitch 1977). Fra en anden bog (Lopez 1990) har jeg eksempler på de tidligste handelskontrakter lavet af europæiske købmænd, der købte varer fra Egypten. Endelig har jeg fra bogen *Letters of Medieval Jewish Traders* af S. D. Goitein (Goitein 1973) ligeledes fundet breve mellem købmænd. Goitein har i forbindelse med udgivelsen af hans store værk *A Mediterranean Society* udgivet en kommenteret kildesamling med 80 breve fra jødiske købmænd.

Dokumenterne, der har været bragt i ovennævnte litteratur er så blevet analyseret af forfatterne, og de har med deres bredere faglige samt sproglige kendskab til området kunnet komme med supplerende kommentarer og kildehenvisninger, som har været værdifulde i min research.

Jeg vil ligeledes nævne, at på Internettet er Princeton University ved at lave en fuld database over alle Geniza-dokumenterne med den originale hebraiske tekst samt oversættelse til engelsk, men basen er endnu ikke så udbygget, at jeg har kunnet finde de dokumenter, jeg har været interesseret i – i oversættelse (internet-link under bibliografi).

Yaacov Lev's bog *State and Society in Fatimid Egypt* (Lev 1991) er den bog, der sammen med Goiteins *A Mediterranean Society* (Goitein 1967) og oversigtsværkerne har givet den bedste indføring i fatimidernes regeringsperiode i Egypten.

Om handelsaftalerne – *commenda*'erne – har jeg benyttet mig meget af Udovitch's bog *Partnership and Profit in Medieval Islam* (Udovitch 1973), fordi den analyserer og kommenterer aftalerne, og jeg har også anvendt nogle italienske forfattere – bl.a. Armand O. Citarella's artikler (Citarella 1967 og Citarella 1968), som flere af de andre forfattere har henvist til samt Alberto Gaiani's artikel *The Juridical Nature of the Moslem Qirād* (Gaiani 1953). De giver sammen med John H. Pryors artikel *The Origin of the Commenda Contract* (Pryor 1977) og Udovitch's artikel *At the Origins of the Western Commenda: Islam, Israel, Byzantium?* (Udovitch 1962) en fantastisk beskrivelse af de middelalderlige handelsaftaler og deres oprindelse – samt forfatternes holdninger hertil.

Den historiske baggrund

Middelhavsregionen var under forandring. Efter Romerrigets fald vendte europæerne blikket mod nord. Den europæiske middelalder havde sit centrum i Frankrig og Tyskland, mens Det Byzantinske Rige fastholdt sin hovedstad Konstantinopel. Riget var trængt, bl.a. på grund af indre spændinger, og ydre faktorer, så som problemer med russerne – der kom ned via floderne fra nord (Lewis 1951, s. 183-188) samt med araberne, med

hvem der var kampe om områderne i Palæstina, Syrien og Vesttyrket tillige med de strategisk vigtige øer i Middelhavet, bl.a. Kreta og Cypern.

Det tredje store rige, det islamiske, bredte sig fra 632 e.Kr. fra Mekka og Medina på Den Arabiske Halvø mod nordøst og vest hen over Nordafrika og helt til Spanien. Flertallet af islams tilhængere var – og er stadig – sunni-muslimer; de bekender sig til profeten Muhammeds sædvaner, *sunna*, som lægges til grund for den måde, hvorpå man efterlever islam, og kutymen har været, at de selv har valgt deres ledere. Magten har ligget hos forskellige dynastier fra starten af islams udbredelse, bl.a. i Medina, Damaskus og Bagdad. (Bæk Simonsen 1995, s. 164f).

En gren af islam skilte sig tidligt ud pga. et særligt syn på, hvem der var det islamiske samfunds legitime leder. Tilhængerne mente, at den retmæssige efterfølger til profeten Muhammed var sønnerne, født af Muhammeds datter Fatima og dennes mand Ali. De blev kaldt shia-muslimer efter betegnelsen *shī'at 'Alī*, (Alis parti), og deres ledere blev kaldt imamer. Forskellige grupper inden for denne gren har gennem tiden haft divergerende opfattelser af, hvem der skulle betragtes som den sande leder. (Bæk Simonsen 1995, s. 159 og Sanders 1998, s. 151).

En af disse grupper var fatimiderne, der blev dannet i Nordafrika 909 som modkalifat¹ til det abbasidiske kalifat i Bagdad. I løbet af det næste halvt hundrede år forsøgte de at rykke østover og den fjerde imam-kalif al-Mu'izz besejrede Egypten, og hans general Jawhar indtog og grundlagde i 969 hovedstaden al-Qāhira (den sejrende) – det nuværende Cairo kun få kilometer nordøst for den originale arabiske Nil-hovedstad al-Fustāṭ (Sanders 1998, s. 151).

Yaacov Lev beskriver i sin bog *State and Society in Fatimid Egypt* fra 1991 forløbet omkring fatimidernes erobring af Egypten, hvor han bl.a. inddrager samtidige dokumenter. Et af dokumenterne er krav og ønsker fra de daværende egyptere til fatimidernes herskere i forbindelse med en overtagelse af landet, og et andet dokument er en sikkerheds erklæring (General letter of safety), som fatimiderne udstedte til egypterne.² (Lev 1991 s. 13-15).

Det tidligere regime i Egypten (Ikhshidid), som var underlagt Abbasiderne, var langsomt ved at gå i opløsning, og den daværende leder Kāfūr's politik blev karakteriseret som kortsynet, og det var med til at bane vejen for en afslutning af regimet.

Fatimidernes tunesiske udsendinge organiserede sig i al-Fustāṭ; de ønskede ikke at styrte Kāfūr men snarere at forberede en magtovertagelse efter hans død. Ved hans død i april 968 foregik der forhandlinger mellem militær, notabiliteter og de udefra kommende fatimider om en deling af magten³. Aftalen holdt ikke længe på grund af rivalisering mellem de familier, der tidligere havde haft magten; der udbrød krig, hvor den ene af famili-

¹ kalif (af arab. *khalīffa*, efterfølger, stedfortræder). Arabisk titel, der bruges som betegnelse for lederen af det islamiske samfund, *umma*. Abbaside-slægten sikrede sig magten over kalifatet i 750. (DSDE 1998, bind 10, s. 261).

² Denne aftale findes som dokument oversat fra arabisk til fransk af Th. Bianquis i hans bog *L'acte de succession de Kāfūr d'après Maqrīzī*, Annales Islamologiques, XXII (1974), s. 264-5.

³ Dette dokument findes også oversat til fransk – se note 2.

erne flygtede. Den siddende vesir⁴ al-Furāt magtede ikke at stabilisere centraladministrationen og fængslede på grund af personligt fjendskab flere top-administratorer, hvorefter hele statsapparatet blev sat i stå. Lederne af den flygtede familie ‘Ubayd Allāh vendte tilbage i håb om at kunne kontrollere situationen samt fængsle al-Furāt. Dette mislykkedes og notabiliteterne søgte derfor efter nye ledere til landet.

Fatimiderne, som opholdt sig i Tunesien var orienteret om disse hændelser og general Jawhar var med sin hær taget mod Egypten. Der blev indledt forhandlinger med notabiliteterne i al-Fustāṭ, men Jawhar kunne ikke imødekomme kravene. Han fremsatte en sikkerhedserklæring, som egypterne ikke kunne acceptere – og iværksatte derpå en forholdsvis ublodig overtagelse af magten i landet. (Lev 1991, s. 11-18).

Fatimidernes organisatoriske råderum

Selve overtagelsen af landet tog 4 år, hvor militær magt og potentiel trussel af dens brug spillede en vigtig rolle i konsolideringen af styret. Lev vurderer, at dette ikke var forklaringen på, at de fastholdt magten i de 4 år, men at det nærmere var det positive samarbejde, de nye magthavere fik med de tidligere. Generalen Jawhar og senere kaliffen al-Mu‘izz tillægges ifgl. Lev at have udviklet et fortræffeligt samarbejde med den tidligere vesir al-Furāt, *sharīf*⁵ Abū Muslim samt dommeren Abū Tāhir. Disse fungerede som bindeled mellem den nye regering og de bredere sociale grupper, administratorer, familieoverhoveder og sunni-muslimernes kvarterer i al-Fustāṭ. Jawhar og al-Mu‘izz etablerede i følge Lev hjertelige forhold til de forskellige ædle slægter, *ashrāf* (se note 5), både inden for fatimide-riget og udenfor – i håb om anerkendelse. (Lev 1991, s. 19).

Som i andre samtidige islamiske dynastier, skabte fatimiderne et anseligt bureaukrati for at kunne organisere og styre administrationen i riget. Bureaukratiet var baseret på en tidligere opbygget decentral administration, som dog blev reorganiseret, da al-Mu‘izz ved sin ankomst indsatte den konverterede jøde Ya‘qūb ibn Killis, en irakisk købmand, der var kommet til Egypten, som vesir. Killis igangsatte en mere effektiv statsforvaltning, som varede i hele fatimide-dynastiets regeringsperiode. (Oliver 1977, s. 12). Han bliver af Lev beskrevet som "...the sole person responsible for state affairs, and his authority extended over the whole Fatimid territories." (Lev 1991, s. 70).

Stat og handel hang sammen – og den finansielle statsadministration var langt hen ad vejen organiseret på samme måde som de forretningsmæssige netværk og bestod ofte af de samme personer. Det var ikke almindelige statsansatte men købmændenes egne repræsentanter, *wakīl al-tujjār*, som fungerede som skatteopkrævere. De havde et indgående kendskab til miljøet, og dette var vigtigt, som forudsætning for at kontrollen og skatteopkrævningen ikke skulle blive for bureaukratisk. Staten stolede så at sige på det eksisterende netværk og især på de udpegede repræsentanter, som var forankret i det daglige økonomiske og sociale liv. (Sanders 1998, s. 163-164).

⁴ vesir (af arab. *wazīr*, egentlig bebyrdet eller befuldmægtiget), arabisk betegnelse for en minister (Den Store Danske Encyklopædi 2001, bind 20, s. 117).

⁵ *sharīf* (arabisk, flertal: *ashrāf*). Egentlig af ædel slægt – nedstammer fra Muhammed. Brugt som titel på en prominent families overhoved. (Encyklopædia Britannica Online).

Goitein skriver i *A Mediterranean Society*, at der ved gennemgang af Geniza-dokumenterne på trods af et nærvær fra regeringens side, ikke er indikationer på, at folk har modtaget direktiver eller hjælp fra regeringen ud over beskyttelse og forsvar over for fjender og pirater – eller at der er fundet klager over alt for høje skatter eller direkte fejl. (Goitein 1967, s. 267). I følge Goitein støder man få steder på eksempler, hvor købmænd har fået hjælp fra regeringens side. En prominent indisk handlende anbefaler sin repræsentant i den Østegyptiske havneby 'Aydhāb at købe et bestemt orientalsk produkt – og hvis han ikke har penge, kan han låne hos *dīvān*'⁶. Der er altså her tale om muligheden for at låne hos toldvæsenet, og forfatteren til dokumentet, som på dette tidspunkt boede i al-Fustat tog det for givet, at lån blev givet uden stor ståhej. (Goitein 1967, s. 269). Et andet sted berettes om hjælp fra en emir⁷, der skriver til en købmand (Nahray ben Nissīm), at hans guldmønter nu er ankommet og bedes afhentet. (Udovitch 1988, s. 58).

Interessen fra magthavernes side i Egypten var således ikke begrænsning eller kontrol, og den generelle mening blandt forskere har været, at staten førte en laissez-faire-politik, hvilket bl.a. Udovitch giver udtryk for, samtidig med at han siger, at handelen blev forsømt – men at forsømmelsen faktisk var gunstigt, fordi den på den måde kunne passe sig selv. (Udovitch 1988, s. 55). Han konkluderer i sin artikel *Merchants and Amīrs* fra 1988, at staten ikke er imod købmændene men med dem – "*l'etat n'est pas contre moi*". (Udovitch 1998, s. 72).

S. D. Goitein konkluderer til sidst i sit afsnit ligeledes om regeringens kontrol, at det er antageligt at karakterisere Middelhavsområdet i denne periode (1000-1200) som et frihandelsområde (free-trade community), og at regeringen hverken havde ønsket eller midlerne til at pålægge streng kontrol over en spirende økonomi. (Goitein 1967, s. 61 og 272).

Som det fremgår af ovenstående, var det ikke blot et spørgsmål om et shiamuslimsk sendebud, der dannede grundlag for en opblomstring i Egypten. Den nye regerings mål og ønsker var ikke at omvende det sunni-muslimske flertal – eller for den sags skyld kopterne og jøderne, som jeg i øvrigt vil vende tilbage til – men derimod på den nemmeste måde at få indhentet så mange penge som muligt for derigennem at kunne leve deres liv i luksus. Statens folk var afhængige af alliancen med middelklassen, som sad på magten lokalt for at opnå dette mål, og de brugte forhandlingens vej mere end den militære magt til at vinde de lokales tillid med.

Befolkningsgrupper

Da fatimiderne ankom til Egypten, gjorde de i vid udstrækning brug af de eksisterende embedsmænd i administrationen. Både de kristne koptere og jøderne var ansat på høje poster, primært inden for finanssektoren.

⁶ *dīvān* (opr. oldiransk, dokumentbevarer), som låneord i arabisk er især betydningen "offentlig kontor, domstol". I muslimske Middelhavslande betegner *dīvān* toldvæsenet (heraf det franske douane).

⁷ emir (af arab. *amīr*, anfører, høvding). Betegnelse for hersker eller hærleder – en betegnelse inden for statsadministrationen – i dette tilfælde en ledende militærofficer (Udovitch 1988, s. 58).

Kopterne holdt til i al-Fustāt, hvor de havde deres klostre og kirker. De var kristne efterkommere efter de gamle egyptere og havde tidligere været fjendtligt stillet over for Det Byzantinske Rige; de støttede derfor araberne ved deres magtovertagelse i Egypten i 641 og fik lov til at beholde deres tro mod at betale skat til araberne. (Kamil 1987, s. 40).

Araberne havde brug for de lokale beboere for at kunne fastholde magten og ansatte dem i administrationen i al-Fustāt. Lev skriver bl.a. at den agrare administration var kompliceret, og kopterne spillede en stor rolle både lokalt og centralt. Den administrative erfaring blev oftest givet videre fra far til søn, hvorfor den enkelte familie kunne fastholde posterne hos regeringen. Den koptiske kirke fastholdt positionen på landet som den religiøse autoritet og som ejere af godserne, hvortil bønderne betalte deres afgifter. (Lev 1991, s. 181-182 samt 190).

Jøderne har siden antikken primært været bosat i byerne rundt om i Europa og Det Nære Østen, hvilket bl.a. har skyldtes, at de blev betragtet som etnisk minoritet uden nationalt tilhørsforhold og f.eks. ikke måtte eje jord. Flere jøder var på grund af omvæltninger i Irak og Iran i midten af 800-tallet immigreret til Egypten, hvor nogle af dem etablerede en menighed i al-Fustāt. (Stillman in Petry (ed) 1998, s. 199).

Som nævnt under afsnittet kilder og litteratur, har de jødiske dokumenter, der blev fundet i Cairo, været uvurderlige som dokumentation for formidling af specielt det jødiske liv omkring Middelhavet i Middelalderen, men problemet har været, at de kun repræsenterer de palæstinensiske ortodokse jøder, som udgjorde al-Fustāt-synagogen Ben Ezras menighed. Andre jøder – f.eks. de, som tilhørte den babylonske liturgi – handlede mere med Spanien, Marocco, Sydfrankrig og Byzans (Abulafia in Postan (ed.) 1987, s. 424). Jødernes andel af handelen var dog så stor, at frankerne og byzantinerne i forbindelse med forsøg på reguleringer af handelen i denne periode refererede til "*the Jews and other merchants*" som om ikke-jøder (gentiles) var en ubestemmelig minoritet. (Lopez 1971, s. 61).

Den jødiske familiemodel kombinerede ægteskab inden for de lokale familiegrupper med en søgen efter prestigefyldte alliancer med fjerne slægtninge. Disse slægtskaber og venskaber udgjorde grundstammen i de forretningsmæssige forhold, der var blandt købmændene og også mellem købmændene og deres underordnede. Der var på den måde et meget stort handelsnet, som de benyttede sig af til forskel fra de ikke-jødiske grupper – og som David Abulafia også understreger i sit afsnit om handel i *The Cambridge Economic History of Europe*. (Abulafia in Postan (ed.) 1987, s 423-425).

Goitein giver som forklaring på fatimidernes tolerance over for ikke-muslimer den, at de shiitiske fatimider selv var minoriteter i et overvejende sunni-muslimsk land, og de indtog derfor den tolerante holdning over for de kristne og jøderne samt også over for sunni-muslimerne, og det er Lev enig med ham i. (Goitein 1967, s. 31 og Lev 1991, s. 194). Begge hævder også videre, at der ikke er noget specielt belæg for, at det skulle være noget særligt i fatimidernes religion, man kan tillægge denne tolerance – og at kilderne kun skildrer denne tolerance, men giver ikke motiverne bag.

Fatimiderne kom som beskrevet ovenfor selv til Egypten som et folk, der var i mindretal. Med deres ønsker om at samarbejde med det eksisterende bureaukrati og de eksisterende befolkningsgrupper, gav det en stærk indikation af, at de ikke for enhver pris ønskede at omvende befolkningen eller omlægge administrationen radikalt med usikkerhed til følge. Derimod gjorde de alt for at bibeholde og udbygge den struktur, samfundet i forvejen havde. De havde fordel af at lade de allerede eksisterende koptiske og jødiske administratører og kontrollanter fortsætte deres hverv – de nød i forvejen anseelse i samfundet.

De egyptiske jøder boede det bedst tænkelige sted (i al-Fust•āt•) og havde alle muligheder for – inden for rammerne af fatimidernes kalifat – at etablere en blomstrende handel mellem Det Røde Hav og Middelhavet. Fatimiderne var ikke interesseret i at bremse handelen, og ved hjælp af de mange kontakter, jøderne havde til familier og venner rundt om i verden, kunne de udvikle og kontrollere en handel, de selv kunne tjene godt på – samtidig med at de betalte skat til staten.

Jøderne indrettede sig efter de forhold, de blev budt i de lande, hvor de nu kunne og måtte bo. Da de ikke måtte eje jord, var det derfor logisk, at de engagerede sig i andre erhverv, så som handel og andre finansielle bestillinger.

Handel og kontakter

Fatimideriget var placeret midt mellem 2 internationale handelsruter og havde adgang til Middelhavet og Det Røde Hav. Mellem de to have kontrollerede befolkningen Nilen, hvor den kunne fragte varerne fra hav til hav og bruge hovedstaden Cairo som handelsstation. Man handlede efterhånden med tungere varer, og det var mere ideelt at bruge vandvejene til transport af uhåndterlige og tunge ting som f.eks. uld, tømmer og vintønder.

Importen af varer fra bl.a. Indien skete via Aden på Den Arabiske Halvø og en af to egyptiske havnebyer, 'Aydhāb og Qusayr, hvorfra varerne så blev transporteret ind til Nilen (henholdsvis Aswan og Qus (Luxor). Herefter gik transporten så op ad Nilen til al-Fust•āt•. I hovedstaden kom der ligeledes varer fra øst og vest langs Middelhavskysten (både med skibe og via landjorden). (Fossier 1997, s. 174-175).

Al-Fust•āt• var det store handelscentrum, hvor langt de fleste købmænd havde fast bopæl. Byen beskrives allerede af den arabiske historiker al-Muqaddisi (død ca. 1000) som den største og vigtigste metropol i det muslimske øst (Muslim East), og omkring midten af 1000-tallet beskriver den persiske rejsende Nasir-i-Khusraw byen og taler om 20.000 butikker – alle ejet af regeringen. (Lewis, 1951, s. 206). Han er imponeret over byen og slutter med at sige: "*I could neither limit nor estimate its wealth and nowhere have I seen such prosperity as I saw here*". (Oliver (ed.), 1977, s. 16).

Når varerne ankom, skulle de fortolde, og det blev gjort på kaliffens handelsområde, *Dār al-Mānak*. (Goitein, IV, 1983, s. 27 og Fossier 1997, s. 175). De varer, der så skulle videre til Middelhavet og Europa blev derpå transporteret enten på heste- og kamelryg eller i lavbundede både op gennem Nilen til udskibningshavnen Alexandria.

Alexandria var al-Fust•āt•'s kommercielle forstad. (Udovitch 1977, s. 158). Forbindelsen mellem de to byer var stærk og der foregik dels livlig handel og dels brevkorrespondance mellem købmændene. Varerne kunne være længe undervejs, og bekymrede købmænd skrev til hinanden for at få vished om den og den ladning. Der var flere kurer-firmaer mellem byerne, og det tog normalt 4-6 dage for et brev at nå fra den ene by til den anden. Flere af købmændene brugte venner eller forretningsforbindelser som kurerer og mange rejste selv frem og tilbage. I nogle tilfælde var rejserne så hyppige og handelsinteresserne så aktive, at købmændene havde boliger både i al-Fust•āt• og Alexandria. (Udovitch 1977, s. 158-59).

Brevene beskriver alt det, der skete på markedspladsen samt generelt i byerne. De viderebragte nyheder om folk og begivenheder – og var uvurderlige kilder for købmændene, der skulle træffe beslutninger omkring køb og salg på de rigtige tidspunkter for at tjene så meget som muligt. For købmændene var den ene tjeneste den anden værd og brevene mellem dem vidner om personlige garantier og håndfæstninger – de omtaler økonomiske samt personlige og intime familiemæssige forhold. Brevene var bindeled mellem forretningsforbindelser og familier, og på den måde fik man dels handelsmæssige bulletiner og dels beretninger om venner og familier i det fjerne. (Udovitch 177, s. 162). Et eksempel på et sådant brev er et af mange til/fra Nahray ben Nissīm (omtalt under afsnittet kilder og litteratur). Brevet er fra Yeshū‘a ben Ismā‘īl i Alexandria til Nissīm og dateret mellem 1070 og 1090. Han skriver bl.a.

...I have examined the account made at the exchange of saffayn⁸, i.e., the account which I told you that Ibn Sha‘yā had added up to 150 dinars. However, I found that it came only to 145 dinars of which 50 are Murābit •ī dinars. Three dinars are owed to me. If you have the opportunity, please kindly inform Ja‘far of this. I send you my best regards and greetings to your son Nissīm. I read Rabbi Joseph's letter mentioning that his son was blessed with a male child. May God, the exalted, give him long life. May the well-being of my master increase forever, Amen...⁹

Fatimiderne drog som beskrevet fordel af, at deres land lå mellem to have. De kontrollerede varerne fra de fik dem i land ved Det Røde Hav og op gennem Nilen til hovedstaden al-Fust•āt• og ved videreeksport til Alexandria ved Middelhavet. Al-Fust•āt• var knudepunktet for handel med kaliffens handelsområde, hvor varerne blev fortoldet, og der var en livlig udveksling af korrespondance mellem de to byer, som tydeligt illustrerer den opblomstring, der fandt sted samt den liberale handelspolitik, styret førte.

Åbent hav – åben handel

Handelen på Middelhavet i Middelalderen nød en form for fri bevægelighed. Politiske grænser og fjendskab mellem regeringer forstyrrede sjældent handelen omkring Middelhavet. Interessen fra landene lå mere i at få førsteret til bestemte varer samt at indkræve told og skatter for handelen.

⁸ et af de vigtige forretningssteder i basaren i Cairo.

⁹ Udovitch 1977, s. 154. Originaldokumentet findes i University Libery, Cambridge – Taylor-Schechter Collection, TS 10J 9 folio 21.

Fatimiderne begyndte at få handelskontakt med Amalfi i Syditalien. Amalfi havde siden 800-tallets begyndelse været en fri republik og var det eneste sted, der var venligt stemt over for araberne. Amalfis nabo, Napoli, deltog i 915 i de militære operationer for at få fjernet araberne fra Farigliano-flodens munding og araberne angreb stedet igen i 928. I begge tilfælde forholdt Amalfi sig på god fod med araberne og blev ikke angrebet. (Citarella 1968, s. 536, n. 18).

Flere steder i teksterne er nævnt et overfald på amalfiske købmænd i Cairo. (Goitein 1967, I, s. 59, Lopez 1971, s. 64, Citarella 1967, s. 303 samt Lev 1991 s. 159.). I 996 blev 107 købmænd mejet ned mistænkt for at have sat ild til fatimidernes skibe. Dette skete forud for et planlagt militært angreb mod byzantinerne i det nordlige Syrien. Det er et enkeltstående tilfælde af chikane mod handelen – men er med til at vise, at der var mange udenlandske købmænd – også fra Amalfi – i Cairo allerede på dette tidspunkt.

Jern og tømmer var vigtige importprodukter for muslimerne – de brugte det bl.a. til skibsbygning, men det var ulovligt for andre at eksportere til dem. Den byzantinske kejser John Zimisces havde i 971 udstedt et dekret, hvori han forbød Venetianerne at fragte jern, våben og tømmer til muslimerne. Samme sted nævnes, at pave Leo V havde udstedt et lignende dekret på et tidligere tidspunkt. Der nævnes dog ikke noget om, at myndighederne i Amalfi udstedte samme forbud. (Citarella 1968, s. 538 n. 24 og Lewis 1951, s. 189-90). Byzantinerne frygtede, at tømmeret og jernet blev brugt til at opbygge en handels- og militærflåde, som kunne true dem i kampen om Middelhavet.

I flere jødiske breve, der er fundet blandt Geniza-dokumenterne, er de gængse benævnelser for jern ændret fra arabisk til hebræisk, hvilket kunne indikere, at handelen med det, skulle skjules. (Goitein 1967, s. 60 og Udovitch 1977, s. 152-153).

Amalfi benyttede sig således af, at Venezianerne ikke måtte handle med araberne, og byen udviklede sig fra at spille en underordnet og lokal rolle til at være et vigtigt oversøisk handelscentrum med et stort netværk indenlands. Amalfiernes loyalitet over for Byzans var ikke nær så stor som Venedigs loyalitet – og det gavnede købmændene i Amalfi, som så kunne handle friere med araberne og opnå de fordele, der var i forbindelse med netop den opblomstrende handel.

Fatimiderne var afhængige af såvel eksport som af import. For at kunne forsvare sig måtte de have tømmer og jern til henholdsvis skibs- og våbenproduktion. Selv om Byzans forsøgte at modsætte sig denne import lykkedes det fatimiderne ved hjælp af de jødiske købmænd at få kontakt med Amalfi i Syditalien, der gerne ville sælge tømmer og jern til fatimiderne. Til gengæld for denne risikable handel, havde fatimiderne mange varer at tilbyde italienerne, som de havde hentet fra Det Fjerne Østen

Handelsaftaler – *commenda*

Organiseringen af handelen i Middelalderen skete som regel ved indgåelse af aftaler mellem to parter, og der anvendtes italienske ord for disse, *commenda*. Der var den rejsende, *tractator* eller *procertans*, og investoren, der blev tilbage, *stans* eller *commendator*. Handelen blev i langt de fleste tilfælde finansieret af investoren, som så også stod med den risiko, der var ved at investere i en handel. Den rejsende påtog sig rejserisikoen og de

ulemper, der fulgte med dette arbejde. Gik handelen ikke igennem eller skete der noget undervejs, som betød, at varerne ikke nåede frem, ville den rejsende ikke skulle stå til ansvar økonomisk over for investoren – pengene var så bare tabt. Overskuddet af handelen blev fordelt med $\frac{1}{4}$ til den rejsende og $\frac{3}{4}$ til investoren. En variant af disse aftaler var *societas maris*, hvor den rejsende supplerede med $\frac{1}{3}$ af den kapital, der skulle rejses – men de 2 parter delte så også overskuddet ligeligt mellem sig. (Denne beskrivelse er alle forfattere enige om, Lopez 1955, s. 174, Udovitch 1962, s. 198, Udovitch 1970, s. 170ff og Abulafia 1987, s. 429).

Handelsaftalerne var kombinationen af unge driftige rejsende og ældre købmænd, der engang selv havde rejst, men nu havde trukket sig tilbage. De ældre havde stadig interessen for handel og skabelse af overskud – men ikke kræfterne til at rejse selv. (Postan (ed.) 1963, s. 49-53). Aftalerne blev som regel kun lavet for et enkelt arrangement ad gangen, og det gav gode muligheder for at etablere sig som købmand, selv om man som udgangspunkt kun disponerede over en lille kapital. Systemet fungerede så godt, at det derfor kun var en sjældenhed, at enkeltpersoner påtog sig hele arrangementet med en handel – og det selvom vedkommende havde hele kapitalen selv. (Abulafia 1987, s. 429).

Der findes ikke mange eksempler på tidlige aftaler. Det tidligste er en *societas maris* 1073 omhandlende en aftale med en investor, der giver henholdsvis 200 pund og en rejsende, der selv giver 100 pund. Købmanden skulle rejse til Theben og "...put to work this entire [capital] and to strive the best way I can. Then, if the capital is saved, we are to divide whatever profit the Lord may grant us from it by exact halves, without fraud and evil device". (Lopez 1955, s. 177).

Ideen med disse aftaler går tilbage til 700-tallet e.Kr. og den tidlige muslimske periode, hvor det beskrives som *qirād* hos en af de retslærde, Malik ibn Anas. (Udovitch 1962, s. 202-207). Udovitch mener, at den tidligste form for erhvervsmæssig arrangement – identisk med *commenda* – utvetydig er det islamiske *qirād*, og at formen blev overtaget af de italienske købmænd.

Alberto Gaiani beskriver i sin artikel *The Juridical nature of the Moslem Qirad* fra 1953, hvordan den muslimske *qirād* fungerede: "En kapitalindehaver afleverer en aftalt sum penge til en person han stoler på, som skal anvende den på en fordelagtig handel (trade); ethvert overskud (profit) skal deles efter et på forhånd aftalt indbyrdes forhold. Idet der ikke sker nogen overdragelse af ejendom (property) vil risikoen alene være hos den, der sørger for kapitalen". (Gaiani 1953, s. 81).

Andre tidlige former for handelsaftaler er den jødiske *'isqa*, den romerske *societas* og den byzantinske *chreokiononia* – men de afviger alle ved manglen på investorens særlige forpligtelse (hæftelse og erstatningspligt), hvilket vil sige, at de delte risikoen ved tab undervejs. Udovitch skriver senere (i 1970), at idet der vides meget lidt om tidlig europæisk og byzantinsk handel, kan vi ikke konkludere, at der var en naturlig europæisk eller senromersk pendant til *commenda*. Hvad vi ved i dag er, at det er den muslimske model, der virker mest sandsynlig som pendant. (Udovitch 1970, s. 171).

John H. Pryor har i 1977 skrevet en stor artikel i *Speculum*, hvor han forsøger at argumentere mod Udovitch's begrundelser for at *commenda*'en stammer fra *qirād*'en. Han

hævder, at man ved analyser af kontrakterne – som han i øvrigt ikke mener Udovitch har gjort godt nok – må konstatere, at både den romerske *societas* og den jødisk *'isqa* er blevet undervurderet af historikerne, og at de tidligere forskere har været for vage i deres begrundelser for oprindelse. (Pryor 1977, s. 5). Pryor mener, at alle de tidligere former for kontrakter har haft samme praktiske betydning for den handelsmæssige aktivitet, og de alle har været svar på samme økonomiske krav på forskellige steder på forskellige tider (Pryor 1977, s. 6).

Pryor siger i sin konklusion, at Middelalderens handelsmæssige samfund kunne karakteriseres ved dets udsyn og dets vilje til at modtage og udnytte ideer fra hvilken som helst kilde så længe, at disse ideer bare kunne vendes til fordel for pengeindtjening. Man udvalgte så at sige de bedste karakteristika fra hver art for så at sammensætte den bedst tænkelige handelsaftale – *commenda*'en. (Pryor 1977, s. 37). Udovitch har været enig i dette ved at sige, at denne form for forretning spillede en vigtig rolle, og at den både var overlegen og umådelig fleksibel – yderst virksomhedsfuld og vital for den handelen i den islamiske Middelalder. (Udovitch 1962, s. 198 og Udovitch 1970, s. 261).

Konklusion

Efter Romerrigetets fald vendte det middelalderlige Europa næsen mod nord og Det Byzantinske Rige sloges med interne uroligheder og russere, der kom fra nord. Det tredje store rige – det muslimske bredte sig fra Den Arabiske Halvø mod nord og vest, og på grund af indre splittelse og uenighed om den rette form for islam opstod der forskellige dynastier, som krævede deres ret. Fatimiderne havde skabt sig et dynasti i Tunesien i 909 og ønskede at få magt over det store rige Egypten. Dette skete ved en forholdsvis rolig magtovertagelse i 969, som nærmest var forhandling med repræsentanter fra de eksisterende jødiske, koptiske og sunni-muslimske befolkningsgrupper.

Fatimiderne satte sig på statsadministrationen, hvor de benyttede sig af de allerede eksisterende embedsmænds erfaringer fra tidligere og indsatte en konverteret jødisk købmand Ya'qūb ibn Killis som øverste minister. Ved at gøre dette, skabte de et positivt forhold mellem stat og befolkning samt en forståelse hos magthaverne af betingelser og vilkår for købmændene i landet.

Fatimiderne, der selv var en shiamuslimsk minoritet blandt sunnimuslimer samarbejdede med både jøder og kristne koptere og havde ikke et udpræget ønske om at kontrollere handelen – bare de fik skatter ind på det. Ved at have tæt kontakt med købmændene – også i ansættelsen af de ledende købmænd som skatteopkrævere – kunne de høste et pænt udbytte og leve i luksus. Købmændene kunne i fred selv organisere handelen, som det nu passede dem; de lavede aftaler, *commenda*'er, indbyrdes, så der både var en rejsende og et antal investorer der samlet udgjorde "handels-teamet".

I Middelalderen muliggjorde et frugtbart samarbejde mellem et bureaukrati og driftige købmænd – bl.a. de jødiske med deres stærke familierelationer mellem byerne – en kraftig vækst og handelsmæssig opblomstring på det hav, som romerne havde kaldt Mare Nostrum.

BibliografiAbulafia 1987:

David Abulafia: Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe. In M. M. Postan (ed): *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. II: Trade and Industry in the Middle Ages. 2nd ed. Cambridge 1987. s. 421-436.

Ashtor 1976:

E. Ashtor: *A Social and Economic history of the Near East in the Middle Ages*, University of California Press, Los Angeles 1976. s. 121-131 + 191-208

Bæk Simonsen 1995:

Jørgen Bæk Simonsen: *Politikens Islamleksikon*. 1995.

Citarella 1967:

Armand O Citarella: The Relations of Amalfi with the Arab World before the Crusaders. In *Speculum*. Vol 42, Issue 2. April 1967. s. 299-312

Citarella 1968:

Armand O. Citarella: Patterns in Medieval Trade: The Commerce of Amalfi before the Crusades. In *The Journal of Economic History*. Vol 28, nr. 4. December 1968. s. 531-555.

Fossier 1997:

Robert Fossier (ed.): *The Cambridge Illustrated History of the Middle Ages, vol II 950-1250*. Cambridge 1997. s. 169-183.

Gaiani 1953:

Alberto Gaiani: The Juridical nature of the Moslem Qirad. In *East and West*, Year IV, Nr. 2, 1953. s. 81-86.

Goitein 1967:

S. D. Goitein: *A Mediterranean Society*. Vol I: Economic Foundations. University of California Press, Los Angeles 1967.

Goitein 1973:

S. D. Goitein: *Letters of Medieval Jewish Traders*. Princeton 1973. Udvalgte breve.

Goitein 1983:

S. D. Goitein: *A Mediterranean Society*. Vol IV: Daily Life. University of California Press, Los Angeles 1983. s. 1-269

Kamil 1987:

Jill Kamil: *Coptic Egypt, History and Guide*. The American University in Cairo Press, Egypten 1987

Lev 1991:

Yaacov Lev: *The State and Society in Fatimid Egypt*. Leiden 1991.

Lewis 1951:

Archibald R. Lewis: *Naval Power and Trade in the Mediterranean A. D. 500-1100*. Princeton 1951. s. 183-224.

Lopez 1971:

Robert S. Lopez: *The Commercial Revolution of the Middle Ages 950-1350*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J. 1971. s. 56-84.

Lopez 1990:

Robert S. Lopez og Irving W. Raymond: *Medieval Trade in the Mediterranean World*. Columbia University Press, 1990. Udvalgte dokumenter.

Oliver 1977:

Roland Oliver (ed.): *The Cambridge History of Africa*. Vol 3 from c. 1050 to c. 1600. Cambridge, London 1977. s. 10-26.

Postan 1963:

M. M. Postan (ed): *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. III: Economic Organization and Politics in the Middle Ages. Cambridge 1963. s. 46-70.

Pounds 1974:

N. J. G. Pounds: *An Economic History of Medieval Europe*. Longman, London 1974. s. 90-122 + 338-373.

Pryor 1977:

John H. Pryor: the Origins of the Commenda Contract. In *Speculum*, Vol 52 1977. s. 5-37.

Sanders 1998:

Paula A. Sanders: The Fatimid State 969-1171. In Carl F. Petry (ed): *The Cambridge History of Egypt* Vol I, Islamic Egypt 640-1517, Cambridge University Press, 1998. s. 151-210.

Strayers 1989:

J. S. Strayers (ed): *Dictionary of the Middle Ages*. Vol 1-13. New York 1982-1989 – Artiklerne: "Trade, islamic", "Trade, Western Europe". s. 105-123.

Udovitch 1962:

Abraham L. Udovitch: At the Origins of the Western Commenda: Islam, Israel, Byzantium? In *Speculum*. Vol 37, Issue 2. April 1962. s. 198-207.

Udovitch 1970:

Abraham L. Udovitch: Udovitch 1970: Abraham L. Udovitch: *Partnership and Profit in Medieval Islam*. Princeton 1970. s. 170-248.

Udovitch 1977:

Abraham L. Udovitch: A Tale of Two Cities: Commercial Relations between Cairo and Alexandria During the Second Half of the Eleventh Century. In H. A. Miskimin, D. Herlihy, A. L. Udovitch (ed): *The Medieval City*. Yale University Press, London 1977. s. 143-162.

Udovitch 1988:

Abraham L. Udovitch: Merchants and Amirs: Government and Trade in Eleventh-century Egypt. In *Asian and African Studies*. 22. 1988. s. 53-72.

Internetlinks:

The Princeton Geniza Project, Princeton University:
<http://www.princeton.edu/~geniza/>